

**Н. С. Яремчук**кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри української мови  
Дніпровського національного університету

## КВІНТЕСЕНЦІЯ ОСОБИСТІСНОЇ І ФАХОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

У статті визначено мету, завдання, обґрунтовано значущість усвідомлення ролі професійної компетентності та особистісних якостей педагога, здійснено огляд наукової літератури із зазначеної проблеми, висунуто відповідні вимоги до вчителя як елітарної мовної особистості, узагальнено сутність професійної компетентності майбутнього вчителя української мови та літератури, проаналізовано основи фахової підготовки студента-філолога до педагогічної діяльності, висвітлено найважливіші вміння мовленнєвої компетенції майбутнього фахівця, репрезентовано ознаки культури мовлення, що яскраво визначають рівень професійного мовлення майбутніх працівників, сприяють їх саморозвитку і самореалізації, формуванню професійно досконалої особистості (змістовність, правильність і чистота, точність, дохідливість, логічність, ясність, багатство, доречність (доцільність), краса, естетичність, виразність й образність, емоційність, щирість), зазначено єдність обов'язкових компонентів професійної компетентності майбутнього вчителя-словесника (філологічна (фахова), дидактична, психологічна, методична, креативна компетентності), загальних (ціннісне ставлення до співрозмовників, небайдужість, контактність, повага, тактовність, етичність, доброзичливість, гуманність, емоційний інтелект, передумовою якого є проникливість, гнучкість, урівноваженість, людяність, вихованість, щирість) та організаційних особистісних якостей (планування співробітництва, уміння налагоджувати стосунки під час колективної групової діяльності, активність, вимогливість, витримка, об'єктивність, справедливість, відповідальність, дисциплінованість, самосвідомість, самовдосконалення, самореалізація, самоконтроль), охарактеризовано структурні елементи комунікативної компетентності (мовленнєва, мовна (лінгвістична), прагматична, предметна, професійно-комунікативна, соціолінгвістична), підкреслено значення організаційних якостей майбутнього вчителя: планування співробітництва, уміння налагоджувати стосунки під час колективної групової діяльності, активність, вимогливість, витримка, об'єктивність, справедливість, відповідальність, дисциплінованість, самосвідомість, самоконтроль.

**Ключові слова:** учитель-словесник, фахова культура, професійна компетентність, особистісні якості, організаційні якості.

**Постановка проблеми.** У контексті Нової української школи, в якій забезпечується єдність інтелектуального, фізичного, духовного та морального розвитку особистості, особливою є роль учителя. Успішний, відповідальний, креативний учитель повинен орієнтуватися в новаційних процесах школи, упроваджувати комплекс продуктивних та ефективних форм, методів, прийомів і засобів навчання, проектувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію з іншими учасниками процесу навчання, прогнозувати результат, розвивати творчі здібності школярів, формувати комунікативну компетентність кожного члена учнівського колективу. Досягти цього можна за умови підготовки кадрового потенціалу, здатного на рівні сучасних міжнародних стандартів не тільки «забезпечити трансляцію знань, але й бути людиною культури і вселюдських цінностей» [3]. Тому під час навчання майбутніх учителів-словесників у вищих закладах освіти видається важливим визначення і усвідомлення ролі професійної компетентності та особистісних якостей, які в нерозривній взаємодії виявляють майстерність педагога й забезпечують

процес ефективного навчання української мови та літератури.

**Мета статті** полягає в теоретичному обґрунтуванні значущості професійної компетентності й особистісних якостей майбутнього вчителя-словесника. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі **завдання**: визначити види професійної компетентності вчителя української мови та літератур, проаналізувати особистісний аспект професійної культури словесника.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Професійні компетентності вчителя-словесника були об'єктом дослідження педагогів (І. Зязюн, О. Пометун, О. Савченко, А. Хуторський), психологів (І. Бех, І. Зимня, А. Маркова), лінгводидактів (О. Біляев, З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіна, І. Дроздова, С. Караман, Л. Мамчур, М. Пентиліук, О. Семенов, Т. Симоненко). І. Зязюн у структурі професійної компетентності виокремлює знання предмета, методику викладання, педагогіку і психологію, рівень розвитку професійної свідомості, індивідуальні й професійно-значущі якості, стиль взаємовідносин із людьми. За О. Семенов,

професійна компетентність учителя української мови та літератури – це «інтегральна особистісна якість, що включає педагогічну, психологічну, лінгвістичну, мовну, комунікативну, фольклорну, літературну, методичну, інформаційну, дослідницьку компетенції й виявляється на високому рівні готовності філологів до педагогічної діяльності» [9, с. 38]. Автори словника-довідника з методики української мови тлумачать професійну компетентність як наявність знань з дидактики, педагогіки, психології, мовознавства, методики й інших наук, які необхідні для педагогічної діяльності, а також професійних умінь і навичок, здатність викладача до успішної професійної діяльності [1, с. 188]. І. Кучеренко розглядає професійну компетентність учителя-словесника як інтегральну єдність сформованих предметно-фахових знань, умінь і навичок та досвіду навчально-методичної роботи, здатності креативно розв'язувати професійно-життєві завдання, необхідні для якісного проектування навчально-виховної роботи та здійснення продуктивної процесуально-технологічної діяльності на уроках української мови [4, с. 158]. Аналіз літератури дає змогу стверджувати, що професійна компетентність учителя-словесника – це єдність обов'язкових компонентів (філологічної (фахової), дидактичної, психологічної, методичної, креативної компетентностей) та особистісних якостей.

**Виклад основного матеріалу.** Підготовка сучасного висококваліфікованого вчителя української мови та літератури потребує зосередження уваги на філологічній професійній компетентності, яку співвідносять із комунікативною компетентністю. До структурних елементів комунікативної компетентності відносять мовленнєву, мовну (лінгвістичну), прагматичну, предметну, професійно-комунікативну, соціолінгвістичну та ін. *Мовна (лінгвістична) компетентність* виявляє рівень знань мовних одиниць, їх виражальних можливостей, володіння мовними вміннями й навичками. *Мовленнєва компетентність* – це інтегральне поняття, що охоплює широке коло особистісних мовних здібностей, знань, умінь і навичок, які забезпечують успішне здійснення мовленнєвої діяльності. Мовленнєва компетенція визначається рівнем культури мовлення, умінням спілкуватися в різних життєвих ситуаціях. До найважливіших умінь мовленнєвої компетенції майбутнього фахівця належать уміння вести діалог, дотримуючись вимог мовленнєвого етикету в різних життєвих ситуаціях (в аудиторії, у розмові з рідними, у ситуації безпосереднього спілкування на зборах, виробничих засіданнях, ділових зустрічах, розмовах по телефону тощо); уміння створювати усні монологічні висловлювання, висловлювати ставлення до обговорюваного питання тощо; уміння адекватно сприймати на слух діалог і монолог, що

передбачає зосередження уваги на осмисленні висловлювання (теми, фактів, доказів головного й другорядного, логіки викладу), використання різних прийомів фіксації почутого (запис ключових слів, плану висловлення, статистичних даних) залежно від комунікативного завдання (участь у дискусії, передавання інформації іншому тощо); уміння створювати письмові тексти різних стилів, типів і жанрів; уміння користуватися різними видами читання. *Прагматична компетентність* передбачає вміння вживати висловлювання відповідно до ситуації мовлення й комунікативних намірів (інтенції) мовця. *Предметна* передбачає змістовний план висловлювання, уміння відтворювати картини світу – предмети, явища та взаємозв'язок між ними. Завданням *професійно-комунікативної компетентності* є вміння мовця спілкуватися в професійній сфері. *Соціолінгвістична* пов'язана зі знаннями й уміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови, що включають мовну етику – правила ввічливості, поведінку під час спілкування тощо. Виділення компетентностей дає змогу визнати важливою думку Л. Мацько: «Фахівцям мова потрібна не як сукупність правил, а як картина світобачення, засіб культурного співжиття в суспільстві, засіб самоформування і самовираження особистості кожного». Можемо стверджувати, що філологічна компетенція допомагає оволодіти мовою як засобом спілкування, адже суспільство потребує свідомих мовних особистостей, які здатні вільно й комунікативно доцільно спілкуватися в різних сферах суспільного життя, обґрунтовувати судження, аналізувати, оцінювати, створювати комфортні умови для мовленнєвої взаємодії, дискутувати, толерантно відстоювати свої погляди, дотримуючись мовних норм і правил мовленнєвої поведінки, уникати конфліктів, оволодівати стратегіями й тактиками ефективної комунікації, що відповідають досвіду, інтересам, психологічним особливостям для досягнення життєвих цілей, а також контролювати емоційно-інтелектуальні дії з метою забезпечення зворотного зв'язку.

Дидактичний компонент професійної компетентності словесника свідчить про вміння педагога правильно визначити лінгводидактичний інструментарій (підхід, зміст, форми, принципи, способи, методи, прийоми, засоби навчання української мови та літератури) для організації і прогнозованого проектування навчальної діяльності, реалізації технологій, забезпечення педагогічної взаємодії і зворотного зв'язку, здійснення контролю і самоконтролю.

Під професійно важливими якостями психологи розуміють здібності й характеристики особистості, що забезпечують ефективну діяльність [7, с. 419]. В умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників навчального процесу вчитель повинен урахувати індивідуально-особистісні ознаки

(тип нервової системи, особливості мотивації, мислення, домінуючі потреби, темперамент, характер, емоційно-вольова сфера тощо) та вікові особливості, рівень інтелектуального та психічного розвитку, адекватно емоційно реагувати на поведінку і психічний стан, керувати емоціями, діями й вчинками, прогнозувати мовленнєву поведінку та реакцію, а також мати знання з психології сприйняття, розуміння, відтворення та продукування мовних текстів, психології спілкування (компоненти, закономірності, категорії з метою уникнення бар'єрів негативних емоцій, поганого настрою, сприйняття, мови, настанов, першого враження, взаєморозуміння), знаходити такий варіант спілкування, який би «не вступав у протиріччя із загальнолюдськими цінностями, мораллю суспільства, гуманністю і разом з тим відповідав би індивідуальним особливостям конкретної людини».

Методичний компонент ґрунтується на «знаннях методологічних і теоретичних основ методики навчання мови, літератури, концептуальних основ, структури і змісту засобів навчання, умінь застосовувати набутий досвід в освітній діяльності» [8, с. 39]. Методична компетентність учителя виявляється в умінні застосовувати комплекс продуктивних і ефективних методів, прийомів і засобів навчання, стратегій і тактик, що відповідають досвіду, інтересам, психологічним особливостям, а також технології сучасного уроку, що відображає організацію діяльності як учителя-словесника, так і учня, охоплює проектування їхньої взаємодії в чітко визначеному алгоритмі (мотивація – цілевизначення – рефлексія – корекція) й містить орієнтацію на запланований якісний результат.

Креативна діяльність майбутнього філолога репрезентує «умотивованого вчителя», який має свободу творчості й розвивається професійно, оволодіває сучасними знаннями, застосовує у власній практичній діяльності сучасні підходи до викладання української мови та літератури на підставі українського й міжнародного досвіду, ефективні методи, прийоми, засоби та освітні технології навчання, уміє здійснювати педагогічний супровід самовизначення учнів, підготовку до майбутньої професії, має навички оцінювання непередбачуваних проблемних ситуацій у професійній діяльності та обдуманого вибору шляхів їх розв'язання. Такі критерії знайшли відображення в концептуальних положеннях Нової школи, де визначено принцип академічної свободи вчителя (розробка авторських навчальних програм, підготовка методичних проєктів, упровадження нових освітніх методик і технологій), адже розпочинається процес формування середовища творчих учителів, які мають право на індивідуальну освітню (наукову, творчу) стратегію та діяльність.

Професійна культура педагога немислима без високого рівня культури його особистості. На думку М. Пентилюк, професіонал повинен *мати настанову на людину як на загальнолюдську цінність*. Відсутність такої настанови призводить до ототожнення понять «культура поведінки» (сукупність якостей особистостей, учинків людини в суспільстві, що ґрунтуються на нормах моралі, етики, естетики, культури) та «культура спілкування» (сума знань та ступінь оволодіння людиною вміннями й навичками спілкування, створених у конкретному суспільстві на певному етапі розвитку). Уважаємо позицію справедливою, адже реалізувати інтерактивну (поведінкову) складову програми з української мови може тільки той учитель, який виявляє ціннісне ставлення до співрозмовників, демонструє небайдужість, розвинену емпатію, контактність, повагу, тактовність, етичність, доброзичливість, гуманність, емоційний інтелект, передумовою якого є проникливість, ґречність, урівноваженість, людяність, вихованість, щирість.

За І. Зимньою, професійні особистісні якості будь-якого вчителя-предметника є складовою частиною його психологічного портрету, що містить індивідуальні якості (темперамент, здібності тощо); особистісні, комунікативні якості; статусно-позиційні особливості (статус, роль, стосунки в колективі); діяльнісні (професійно-предметні показники) [2, с. 160]. Відтак необхідно назвати комунікативні якості, які є умовою вироблення мовленнєво-комунікативних умінь і навичок, показником загального особистісного розвитку, високого рівня професійного мовлення майбутніх фахівців. Як зазначають сучасні дослідники (М. Алефіренко, Н. Бабиш, А. Коваль, Л. Мацько, М. Пентилюк, В. Маслова, Г. Михайловська, О. Хроленко та ін.), найголовнішими ознаками культури мовлення, що яскраво визначають рівень професійного мовлення майбутніх працівників, сприяють їх саморозвитку і самореалізації, формуванню професійно досконалої особистості, є змістовність, правильність і чистота, точність, дохідливість, логічність, ясність, багатство, доречність (доцільність), краса, естетичність, виразність й образність, емоційність, щирість. Змістовність мовлення виявляється в доборі інформаційних відомостей, адекватних комунікативному задуму, спрямованих на розкриття теми й основної думки, передбачає необхідний ступінь лаконізму. Правильність і чистота – додержання норм літературної мови: акцентологічних (правила наголосу), орфоепічних (правила вимови), лексичних (правила слововживання), словотвірних (правила творення слів), граматичних (правила творення граматичних форм і сполучень слів та об'єднання їх у речення). Точність мовлення характеризується вмінням добирати з багатого словникового запасу такі мовні одиниці, які б забезпечили

досягнення мети спілкування. Точність мовлення передбачає, з одного боку, знання і вживання точних значень слів, словосполучень, речень, що відповідають нормам літературної мови, з другого – уміння висловлювати думки так, щоб вони однозначно були сприйняті адресатом мовлення. Точність мовлення, як стверджує М. Пентиліук, – це «ввічливість, чемність, мовна етика у всіх сферах спілкування» [6, с. 46]. Дохідливість мовлення досягається точністю вираження думки, почуттів, волевиявлень за допомогою точно дібраних слів і конструкцій речень, правильним поділом висловлювання за допомогою логічних пауз на смислові частини, відповідною розстановкою логічних наголосів. Як правило, мовець виступає ініціатором спілкування. Він програмує хід бесіди й прогнозує мовленнєві дії слухача. Його мовлення є вихідною точкою реактивних дій співрозмовника, тому до важливих якостей мовлення вчені відносять логічність, яка виявляється в точності вживання слів і словосполучень, правильності побудови речень і забезпечує смислову послідовність висловлювань (завершеність тексту). Багатство мовлення – це використання великої кількості мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), що відрізняються за смислом і будовою. Краса – це відповідність висловлювання й плану змісту естетичним потребам учасників мовленнєвої комунікації, а доречність – відповідність плану висловлювання й плану змісту специфічним умовам спілкування (ситуації, темі, жанру та ін.). Ясність, що передбачає відповідність плану висловлювання змістовому плану в тому вигляді, в якому він формувався у свідомості мовця, є не тільки комунікативною якістю, а й експресивною, що відіграє провідну роль у процесі формування і формулюванні думки. Мова фахівця має бути бездоганною, простою, зрозумілою. Естетичність мовлення полягає в реалізації законів милозвучності мови, додержанні оптимального темпу й звучності мовлення. Виразність мовлення, що досягається самостійністю мислення, інтересом мовця до предмета розмови, знанням мови, її стилів, наявністю розвинутого «чуття» мови, свідомим бажанням говорити, залежить від його звукового оформлення, що виявляється в милозвучності, інтонації. За В. Сухомлинським, виразне мовлення завжди емоційне, адже «осягнення емоційних відтінків слова – це передпокії багатого, повноцінного інтелектуального життя» [10, с. 508]. Емоційність мовлення дає змогу відчувати, «переживати» відтінки, розуміти підтекст слова, що розвиває мисленнєво-мовленнєву діяльність кожної людини. Жести, міміка, інтонація допомагають людині, яка говорить, не тільки зосередити увагу співрозмовника, а й висловити своє емоційне ставлення до інформації, яку передає. Учені (Н. Бабиць, М. Пентиліук) з-поміж основних якостей мовлення виділяють образність, що є показником

якісного, довершеного мовлення, культури спілкування, творчих здібностей. Усне висловлювання, на думку І. Ющука, має характеризуватися щирістю, яка виявляється в глибокій переконаності мовця у своїй цілковитій правоті, у справедливості того, що він стверджує, що обстоє, адже якщо мовець кривить душею, його висловлювання не буде переконливим для інших.

Безперечно, важливими є і організаційні якості майбутнього вчителя: планування співробітництва, уміння налагоджувати стосунки під час колективної групової діяльності, активність, вимогливість, витримка, об'єктивність, справедливість, відповідальність, дисциплінованість, самосвідомість, самовдосконалення, самореалізація, самоконтроль.

**Висновки й пропозиції.** Отже, професійна культура педагога – це й культура фахівця в певній галузі знань, і культура особистості, здатної не тільки транслювати знання, але й створювати сприятливе розвивальне освітнє середовище. Формувати професійну культуру філолога необхідно як у навчальній діяльності на міжпредметному рівні, так і у виховному процесі вищого навчального закладу.

#### Список використаної літератури:

1. Захлюпана Н.М., Кочан І.М. Словник-довідник з методики викладання української мови. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 250 с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Москва : Университетская книга; Логос, 2009. 384 с.
3. Концепція 12-річної загальноосвітньої школи. URL: [https://pidru4niki.com/16280414/pedagogika/kontseptsiya\\_12-richnoyi\\_zagalnoosvitnoyi\\_shkoli\\_vityag](https://pidru4niki.com/16280414/pedagogika/kontseptsiya_12-richnoyi_zagalnoosvitnoyi_shkoli_vityag).
4. Кучеренко І. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку української мови в основній школі: монографія. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2014. 410 с.
5. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М.І. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2005. 400 с.
6. Пентиліук М.І. Комунікативне спрямування у навчанні рідної мови. *Сучасні аспекти педагогічного процесу*. Херсон, 1995. Вип. 1. С. 6–10.
7. Психологія / под ред. В.Н. Дружинин. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 656 с.
8. Семенов О.М. Етнолінгводидактична культура вчителя-словесника. Київ : Глухів : РВВ ГДПУ, 2003. 108с.
9. Семенов О.М. Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури (в умовах педагогічного університету): 13.00.04 . Київ, 2005. 476 с.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина, 1977. 670 с.

**Yaremchuk N. The quintessence of personal and professional culture of future Ukrainian language and literature teachers**

*In the context of the New Ukrainian school, which provides unity of intellectual, physical, spiritual and moral development of personality, the teacher role is special. The article defines the purpose, the task, the importance of understanding the significance of professional competence and personal qualities of the teacher. The review of the scientific literature on the mentioned problem is carried out. The requirements to the teacher as to an elite language personality are given. The competence of the future teacher of Ukrainian language and literature are generalized. The basis of professional education for the student is analyzed. The analysis of the basis of professional education and literature is given. The work highlights the most important skills of the linguistic competence of the future specialist. The signs of the language culture, which clearly determine the level of professional speech of the future employees, promote their self-development and self-realization, formation of professional perfect personality (meaningfulness, correctness and purity, accuracy, clarity, logic, clearness, wealth, relevance (expediency), beauty, aesthetics, expressiveness, imagery, emotionality and sincerity) are represented. The unity of obligatory components of professional competence of the future language teacher (philological (professional), didactic, psychological, methodical, creative competences), general (value attitude to the interlocutors, consciousness, sociability, respect, discretion, ethics, kindness, humanity, emotional intelligence, which is the consequence of the credibility, courtesy, balance, humanity, mannerliness, sincerity) and organizational personal qualities (cooperation planning, ability to establish relationships during collective group activity, extortion, exposure, objectivity, justice, responsibility, discipline, self-awareness, self-improvement, self-realization, self-control) are stated. Structural elements of communicative competence (oral, linguistic, pragmatic, substantive, professional and communicative, sociolinguistic) are characterized. The importance of the organizational qualities of the future teacher is emphasized: planning of cooperation, ability to establish relations during collective group activity, participation, insistence, self-possession, objectivity, justice, responsibility, discipline, self-awareness, self-control.*

**Key words:** language teacher, professional culture, professional competency, personal qualities, organizational qualities.